

La dona jueva en la medicina medieval

Meritxell Blasco

La dona i la consciència del seu cos

Al segle XII Tròtula (o Trota) de Salern, també coneguda com a Tròtula de Ruggiero de l'escola mèdica salernitana, va escriure un tractat d'obstetrícia i ginecologia, el *Trotulae curandarum aegritudinum mulierorum ante et post partum*, més conegut com *Passionibus mulierum curandorum* ('Les dolències de la dona') o com *Trotula major*, de setanta capítols. Els temes tractats inclouen la menstruació, la concepció, l'embaràs, el part i el control de natalitat, a més de diverses malalties ginecològiques, amb tant d'èxit que el tractat es va utilitzar com a text mèdic bàsic fins al segle XVI. De la mateixa autora s'ha conservat un *Ornamentum mulierum* o *Trotula minor* dedicat a la cosmètica, la cura de la pell i la higiene.

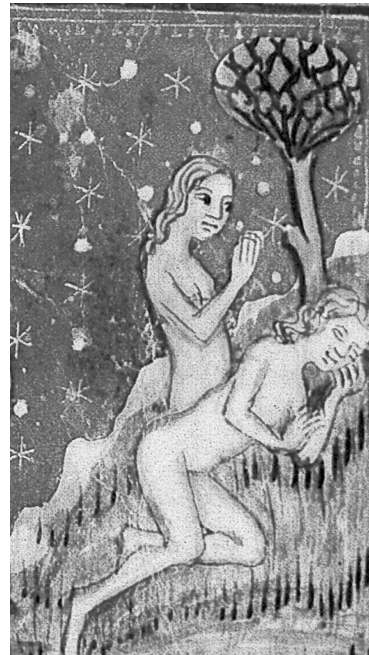
Aquestes obres entenen la preocupació per la salut femenina com un tot: la dona és diferent de l'home fisiològicament i té unes necessitats específiques, d'aquí l'èxit d'aquestes obres enciclopèdiques que omplien un buit i una necessitat del públic femení, atès normalment per llevadores que, moltes vegades, desconeixien els tractaments adequats a les possibles complicacions dels parts i de la ginecologia en general.

Els tractats es van estendre per tot l'àmbit medieval i van ser traduïts a altres llengües, totalment o parcial, i van arribar també de forma més o menys directa a la producció textual mèdica hebrea. No hi ha cap mena de dubte que la difusió entre les comunitats jueves es va originar, en major o menor mesura, en l'interès de les pròpies dones.

A l'Edat Mitjana, els jueus van integrar els supòsits teòrics i pràctics dels sistemes mèdics del seu entorn. Els copistes i traductors intervenien en el resultat final dels textos, modificant o elimi-

nant el que consideraven superflu, o no compartien o era contrari a les seves creences, i afegint d'altra banda elements que els judaïtzaven, bé per eliminar tensions culturals, religioses i socials, bé per fer més fàcil als lectors acceptar conceptes i pràctiques que en ocasions eren contràries a la cultura i les creences jueves.

Al corpus dels diferents *sifré-refu'ot* medievals dedicats a la salut femenina que es coneixen fins al moment es pot apreciar que no tenen un contingut homogeni (és a dir, no tots tracten les mateixes afeccions), ni tampoc ho és la idea que transmeten de la salut femenina, l'únic subjecte pacient dels quals és la dona.

Representació de la creació d'Eva en una luxosa Hagadà, copiada a la Corona d'Aragó cap a 1350, que actualment es conserva al Zemaljski Muzej Bosne I Hercegovine, de Sarajevo.

El *Séfer ababat nashim*, o *Llibre d'amor de dones*, estudiat i editat per Carmen Caballero Navas, és una compilació anònima de la segona meitat del segle XIII on es recullen tant els tractaments dirigits a la ginecologia com a la màgia amorosa, la cosmètica, la cura del cos i el benestar general. (I encara que és fins al moment l'únic manuscrit hebreu conegut que tracti només l'àmbit femení, trobem textos amb un abast semblant a la cultura llatina, com ara el *De curis mulierum* atribuït a Trotula i al tractat català *Tròtula del mestre Joan de Reimbamaco*.)

En altres *sifré refu'ot* hebraics, com és el cas del manuscrit Firkóvitch I Heb-378 de la Biblioteca Nacional de Rússia, es tracten tot tipus d'afeccions i es recullen problemes mèdics més variats, no només femenins, encara que aquests últims hi estan àmpliament desenvolupats. Totes aquestes receptes o fórmules tenen una estreta relació amb el *Séfer ababat nashim*, així com amb l'esmentada *Tròtula de mestre Joan* o també amb el tractat *Flos del tresor de beutat*. No hi escassegen les receptes i fórmules de contingut màgic i supersticiós, que evidencien tradicions populars arrelades entre la societat jueva, sovint en contradicció amb l'ortodòxia rabínica oficial. El mateix es pot dir de la inclusió d'elements impurs com excrements, sang, greixos, rèptils i altres criatures abominables segons les estrictes lleis de la *cašrut* o lleis jueves.

Així doncs, de la tipologia de malalties que s'observa als tractats, i dels paral·lels que es poden resseguir en altres obres mèdiques tant àrabs com hebrees i llatines, es pot deduir que la preocupació femenina per la salut se centra en les malalties i problemes ginecològics, la cosmètica, l'ornament i embelliment del cos, la màgia amorosa i la sexualitat, i la conservació de la salut i el benestar general. A continuació analitzarem amb detall aquests interessos i mostrarem diverses receptes extretes del manuscrit conservat a Rússia.

Malalties i problemes ginecològics

Naturalment aquestes afeccions són les que han preocupat més a les dones al llarg de la història. La seva participació en els parts com a llevadores

Detall d'una traducció flamenca del *Liber Trotula* (Bruges, Openbare Bibliotheek, ms. 593, s. xv).

i coneixedores de primera mà de tots els problemes ginecològics suggereix que en moltes ocasions elles eren a l'origen de moltes tècniques i pràctiques en aquest camp de la medicina. Com també sembla plausible s'observa que moltes de les receptes que podem llegir van destinades a problemes relacionats amb la concepció. Per exemple s'hi tracta com detenir la sang de la dona; com concebre; com combatre el problema de l'esterilitat; com provocar la menstruació i netejar l'úter per facilitar la concepció; com restablir l'úter; com expulsar la placenta; com avortar; i com tractar un part difícil.

La base oral de la majoria d'aquestes receptes, que passaven de mares a filles, de vegades ha quedat recollida en fonts textuales, però rares vegades s'hi anota l'autoria femenina. És més que possible que aquesta omisió sigui el producte de l'avanç, que progressa més i més al llarg de la baixa Edat Mitjana, d'una visió i concepció cada vegada més masculina de la medicina, lligada a l'acadèmia, i on només es permetrà l'exercici de les llevadores com a complement necessari de la medicina dels metges, perquè no podien atendre les dones de forma directa en els problemes ginecològics.

Per al part difícil. Una altra recepta de boca d'una llevadora jueva experta i sàvia — Subministrar-li 60 avellanes pelades, senceres, picades, amb una mica de pebre, comí i gingebre i doni-se-li a beure tot això amb brou de gallina.

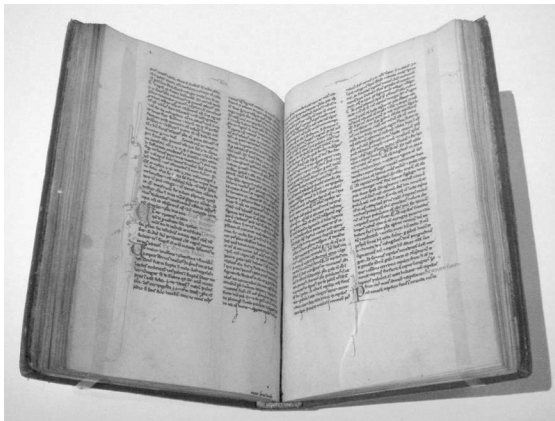
I una altra explicada per ella — Posar sobre el seu melic o sobre el seu maluc herba artemisa i parirà immediatament, amb l'ajuda de Déu.

Tot i que cristianes, musulmanes i jueves van compartir aquest camp mèdic, les darreres estaven subjectes a les lleis de *nidah* o lleis de puresa i altres disposicions rabíniques.

Cosmètica, ornament i embelliment del cos

Els tractats i receptes que s'ocupen de la bellesa femenina van tenir una gran popularitat a partir del segle XII, i especialment durant els segles XIV i XV. Van circular diverses obres sobre aquest tema estretament emparentades entre si, compostes tant en llatí com en llengües vernacles i recollides també per la tradició mèdica hebraica. Podem establir, a través de la lectura d'aquests tractats, quin devia ser l'ideal de bellesa femenina en aquesta època històrica, compartit, a grans trets, per la societat cristiana, la jueva i la musulmana. En aquestes obres s'hi tracta tota mena de problemes relacionats amb la salut i la bellesa del cos femení, sobretot la depilació, la cosmètica facial, la higiene de la boca, la cura i tint dels cabells, i l'ús dels perfums.

La depilació i la preocupació per la desaparició definitiva del pèl eren un hàbit freqüent, encara que normalment no s'especificaven quines parts del cos es tractaven. Per altres fonts sabem que hi havia un especial interès per la depilació

Manuscrit quatrecentista del *De Ornatu Mulierum* de Trotula.

facial: les celles es depilaven amb pinces o 'pela-dors' ja que agradaven poc poblades i també, en algunes ocasions, la part frontal del cuir cabellut, per ampliar el front. Aquesta mena de tractats també ofereixen unguents per pal·liar les pústules i coïssors que produïen aquests depilatoris, sovint molt agressius.

Per eliminar els cabells — Passa la navalla primer i després pren ous de formigues, heura i arsènic, que és orpiment i crema aquests dos i barreja tot amb els ous i ho posaràs allí com a unguent.

Una altra part del cos que mereixia una atenció especial era el rostre. Havia d'estar lliure de qualsevol imperfecció (grans, pigues, taques, cicatrius, etc.). I trobem també, amb la mateixa orientació, molts productes per afinar el cutis i mantenir la pell jove i lliure d'arrugues.

Hi ha un gran nombre de receptes per aclarir el rostre, la qual cosa ens permet afirmar que l'ideal de bellesa també per a les jueves era la pell blanca.

Per aclarir la cara, també per eliminar la seva vermellor — Fes aigua amb clara d'ous bullits i durs de la mateixa manera que es fa l'aigua de roses i amb ella renta't a la nit i al matí i tindràs èxit, amb l'ajuda de Déu.

Destaquen receptes per retirar les panses i berrugues, per a la inflamació de la cara, per a les brolladures, que possiblement era algun tipus d'erupció.

Com a remei general per a un bon estat dels ulls és freqüent l'aplicació d'antimoni o tutia (òxid de zinc), que a més de tenir una funció cosmètica

Per suavitzar la cara de les brolladures — Pren suc d'arrel de cogombres amargs i barreja-ho amb una tercera part de quallada tendra i pasta-ho tot i després posar-ho a la cara mentre s'està al llit i al matí retira-ho amb aigua calenta.

era una aplicació oftalmològica que mantenia els ulls lliures d'afeccions oculars com els ulls llagrimosos.

Naturalment també hi ha receptes per a la higiene dental, ja sigui per blanquejar les dents, com per millorar les dents descalces o podrides, i també per a la cura de les genives: per encongir-les, perquè tinguin bon color, etc.

Recepta per enfortir i blanquejar les dents — Pren una banya de segall mascle i crema'l i frega amb ell les dents.

Tan importants eren les receptes per fer desaparèixer el pèl com les que afavorien el seu creixement. Aquestes últimes tractaven problemes dermatològics, tant de les dones com dels homes, com la tinya i també problemes de paràsits que afeblien el pèl i el seu creixement.

Les fórmules per tenyir els cabells són freqüents i ofereixen una varietat de diversos colors: blanc, ros clar i fosc, i negre encara que l'ideal de les dones medievals eren els cabells rossos.

Una altra recepta (per fer créixer els cabells) — Agafa serpoll i pica'l i fes una pasta i renta el cap amb això o cou el serpoll en aigua i fes un emplastre en el lloc pelat.

Una altra recepta — Cou fruits verds d'om i també l'escorça dels fruits tendres fins que s'espesseixi i sigui negre i renta amb això tres vegades al dia fins que creixin els cabells al poc temps, i això és veritat, amb l'ajuda de Déu.

Tal vegada l'abundància de tints negres podria reflectir la tendència del món musulmà, on la moda preferia els cabells negres. Aquests tints, a més de canviar el color del pèl, donaven lluminositat al cabell i els feien més gruixuts i llargs.

Per fer rossos els cabells — Crema pòsits de vi cuit i crema heura i pica fins a fer una pols i barreja amb oli d'esquenant cinc dies.

Una altra recepta per ennegrir els cabells — Pren ortigues dolentes, les grans, i cou-les amb vinagre i un bol ple de llet i amb això es rentarà el cap 9 dies i no amb una altra cosa.

Màgia, màgia amorosa i sexualitat

En aquests llibres de medicina hebraics medievals també són nombroses les receptes clàssiques combinades amb tota mena de conjurs, màgia, supersticions i altres elements suposadament terapèutics provinents de la cultura popular, sovint barrejades amb tot tipus d'oracions i jaculatòries extretes dels textos sagrats i fins i tot de la càbala.

Les malalties a les quals van destinades aquestes pràctiques màgiques són variades: afeccions oculars, hemorràgies, malalties de la pell, etc.

En el cas de les dones s'utilitzaven sobretot per a l'esterilitat i per facilitar la concepció, ja que entre els jueus l'esterilitat femenina va constituir —i constitueix— una qüestió de cabdal importància, tant en el marc de la salut com pel que

Rebeca infantant Essau i Jacob. Hagadà de Sarajevo, Barcelona, segle XIV. Facsímil del Museu d'Història dels Jueus, Girona.

fa a la procreació. Per guarir les dones estèrils, normalment s'invocaven les matriarques bíbliques Sara, Rebeca, Raquel i Lia. Altres fórmules màgiques consistien en portar penjats al coll certs amulets, oracions, conjurs i parts de certs animals.

Per concebre — Pren un cor de be, penja'l del seu coll, en un lloc ocult on no ho vegi cap dona fins que quedi embarassada i està provat i experimentat.

La màgia també s'utilitzava per les disfuncions sexuals de l'home. Obres clàssiques de la literatura hebraico-judaica com el *De coitu* de Maimònides o la *Lletra Santa* atribuïda de manera apòcrifa a Mošeh ben Nahmán tracten *in extenso* un tema tan delicat.

Una altra recepta per qui no pot unir-se amb la seva dona — Aconseguix un penis de cérvol i crema'l fins convertir-lo en cendra i posa-ho en aigua i dóna a beure i al moment podrà copular.

Una altra recepta per a qui no pot unir-se amb la seva dona — Fes un forat a la porta de la casa i pren la fusta que sortirà del forat i posa-la sobre les brases i ho faran, ell i ella junts i de seguida es ficaran al llit.

Una altra recepta — Si s'orina sobre una serp morta mai tindrà esperma. Si es beu cada matí aigua mai es tindrà pol·lució nocturna.

Una altra recepta per aplacar a un tonsurat, sacerdot o a qualsevol home — Faci-se-li menjar pa d'ordi calent, com a mitja lliura cada dia durant 40 dies i tornarà a una gran tranquil·litat; i hi ha qui diu que si es pren herba àngel cast li anirà bé i el conduirà al convent. I es diu que tot aquell que porta pells de guineu i es cobreix amb elles reprimirà el desig del coit i s'apaivarà.

De la mateixa manera que hi ha fórmules i conjurs per afavorir el desig del coit, n'hi ha altres la finalitat dels quals és precisament la contrària, és a dir, aplacar-lo, reprimir-lo i mitigar-lo.

Una fórmula d'amor que arriba de la ciutat de Rodes i és tan forta que ella et perseguirà — Escriu el seu nom i també el nom de l'home sobre una poma tal com vulguis, sempre que les lletres estiguin clares i es puguin llegir. Has de saber que l'home que inspira amor ha d'escriure ell mateix i no un altre al seu lloc.

Pren sang de gall negre i de gallina negra o blanca. Escriu amb les dues sangs el teu nom i el nom d'ella sobre un pergamí verge. Toca la seva carn amb aquest pergamí i t'estimarà; ha estat verificat i experimentat.

No menys important és la màgia amorosa destinada a aconseguir l'amor d'una dona o home. En el *Séfer Ahavat Nashim* ('Llibre d'amor de dones') trobem, entre altres, aquestes receptes.

Aquestes fórmules màgiques es va transmetre a través dels segles fins a èpoques relativament recents, en els diferents llocs on es van assentar les comunitats sefardites, des del nord d'Àfrica fins a la terra d'Israel.

Participació activa de la dona en la medicina medieval

Les dones van participar activament en l'exercici de les ciències de la salut a l'època medieval com a metgesses, apotecàries, especieres, re-meieres, fetilleres i llevadores. Els seus coneixements, basats en la pràctica empírica, es transmetien de mares a filles normalment oralment perquè tenien vetat l'accés a les universitats. La rígida legislació que regulava la pràctica mèdica a partir del segle XIII, com ara l'obligatorietat d'examinar els metges per poder exercir, dictada per les corts de Montsó (1289) i la prohibició a les dones de practicar la medicina dels furs de València (1329) van fer que la majoria exercís la professió sense llicència i només unes poques

la varen obtenir després de superar l'examen realitzat per un metge.

Amb el temps, la difusió dels estudis generals, l'acceptació del metge acadèmic i la persecució judicial i religiosa va fer que a poc a poc aquest col·lectiu femení desaparegués, i només les llevadores van mantenir viva la presència de la dona en les ciències de la salut. A manera de resum final, doncs, es pot afirmar que a la Sefarad medieval la dona jueva va jugar un paper actiu i decisiu, tant com a receptora, transmissora, creadora i practicant activa, en l'àmbit de les anomenades ciències de la salut, en el marc de la medicina neogalènica medieval.

Bibliografia citada

- BLASCO ORELLANA, Meritxell, 2006: *Manuscrito hebraicocatalán de farmacopea medieval. Edición paleográfica. Ms. Firkovitch I Heb 338 de la Biblioteca Nacional de Rusia*, Barcelona: PPU.
- BLASCO ORELLANA, Meritxell, 2011: «Magia médica o medicina mágica en los manuscritos hebreos medievales», *El Presente. Studies in Sephardic Culture*, 5, 35–54.
- CABALLERO NAVAS, Carmen, 1999: «El libro de amor de mujeres o Libro del régimen de las mujeres. Un compendio de saberes femeninos escritos en hebreo», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección de Hebreo*, 48, 77–93.
- CABALLERO NAVAS, Carmen, 2004: *The Book of Women's Love and Jewish Medieval Medical Literature on Women: Sefer Ahavat Nashim*, Londres-Nova York-Bahrain: Kegan Paul.
- CABALLERO NAVAS, Carmen, 2008: «Mujeres, cuerpos y literatura médica medieval en hebreo», *Asclepio*, 60.1, 37–62.
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat, 1994: «La cura del cos femení i la medicina medieval de tradició llatina. Els tractats *De ornatu* i *De decorationibus (sic) mulierum* atribuïts a Arnau de Vilanova, *Tròtula* de mestre Joan, i *Flos del tresor de beutat*, atribuït a Manuel Díez de Calatayud. Tesis doctoral, Dep. d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Univ. de Barcelona.
- FARAUDO: *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain*. Institut d'Estudis Catalans. <<http://www.iec.cat/faraudo/>>
- IRADIEL, Paulino, 1986: «Tenir cura del cos, tenir cura de la imatge: els paradigmes de la bellesa femenina a la València de la Baixa Edat Mitjana», *Debats*, 16, 4–19.
- PUIG RODRÍGUEZ-ESCALONA, Mercè, 1998: «La bellesa femenina a l'Edat Mitjana segons els tractats de cosmètica», *Belleza escrita en femenino*, Barcelona: Centre Dona i Literatura-Univ. de Barcelona, 39–48.
- TENA TENA, Pedro, 2008: «Mujer y cuerpo en Al-Ándalus», *Studia historica. Historia medieval*, 26, 45–61.